

Képzelőerő és fantázia Kantnál

A tapasztalati megismerés és a kritikailag hiteltelen értelemképződések viszonyáról

I.

Ha Kant antropológiai írásait a kritikai főmű mellé helyezzük, egyvalamit biztosan kijelenthetünk, mielőtt még magunkra vennénk e kontextusalkotás igazolásának terhét: azt, hogy a tapasztalati megismerés szigorúan teleologikus szerkezete¹ – ahogyan az érzékiség és az értelem illeszkedését modelláló dedukcióváltozatokban látjuk – csupán *egy* kiemelt struktúra a különféle értelem-szerveződések között: az egyetlen objektív érvényű struktúra,² amely éppen ennek köszönheti kitüntettségét. Ez nyilvánvaló is, hiszen a kritikai program célja éppen az, hogy az „igazi tapasztalat” „mértani bizonyossággal” kijelölhető tartományát elhatárolja „az árnyak birodalmától” (A 127 [687], Prol 87, PÍ 447), s minden „szabálytalan” értelemképződést az utóbbiba számúzzön. Így az „árnyak birodalma” természetesen kiesik a kritikák látóköréből, s csak az antropológiai munkákban nyerhet figyelmet. Ebből pedig logikusan következik, hogy ha az életmű e két rétegét párhuzamosan olvassuk, akkor átfogó képet kaphatunk arról, hogy Kant szerint általában miféle értelemesemények alkotják az elme életét.

Mégis: az átfogó képet keresve komoly nehézségekbe ütközünk. Már a *TÉK A-* és *B-dedukciója* is összezavarhatja az elemzőt: Kant olykor ugyan említést tesz az empirikus tudat szubjektív egységéről (A 122–123 [684–685], B 133–134 [145–146], B 139–140 [149–150], B 142 [151] stb.), amely az objektív tudategység ellenfogalmaként az asszociatív képzettársítások, a prekonceptuális észleletek és a *Prolegomená*ból ismert észleleti ítéletek műveleti terére utal,³ ám az a benyomásunk támadhat, hogy e szubjektív egység csupán átmeneti mozzanat

¹ A megismerés teleologikus struktúrájára utalva előrebocsátom, hogy a dedukciók értelmezésében alapvetően Beatrice Longuenesse (Longuenesse 1998), illetve Henry E. Allison elemzéseire támaszkodom (Allison 2015, mely a szerző számos korábbi munkájából merít; ezekre a párhuzamos szöveghelyekre nem hivatkozom külön).

² Az alábbiakban az „objektív érvényesség” és az „objektív realitás” kifejezéseket „stilizsztikai variánsoknak”, tehát azonos jelentésűnek tekintem, lásd Howell 1992. 363, 11. jegyzet.

³ A B-dedukcióban (18. §) előkerülő szubjektív (illetve empirikus) tudategységet Longuenesse az észleleti ítéletek szerveződési szintjével azonosítja (Longuenesse 1998. 184–185); de úgy gondolom, következetesebb azt állítani, hogy egyáltalán minden ismeretünk és

lehet, avagy inkább elvi lehetőség. Rendkívül szorosra húzza ugyanis az appercepció szintetikus egysége és az objektív realitással bíró tárgy tudat közötti kapcsolatot,⁴ úgyhogy mindkét dedukcióban elkerülhetetlennek tűnik, hogy bármit észlelünk, azt fogalmilag is rögzítsük, s mintha nem is észlelhetnénk mást, csakis külső tárgyakat. Nem meglepő tehát, hogy egy mára klasszikussá vált, 1929-es tanulmány provokatív megjegyzése óta⁵ az interpretációknak szinte kötelezően meg kell birkóznuk a kérdéssel: vajon a dedukciókban kirajzolódó tapasztalatelmélet⁶ alapján számot lehet-e adni egyáltalán az ún. szubjektív képzetekről, ide értve az álmokat, a hallucinációkat és a fantáziajelenségeket.⁷

Különös kontrasztot képeznek ezzel az antropológiai vizsgálódások, amelyekben Kant szívesen és hosszan időzik önkéntelen fantáziáink, e nyughatatlan „kimérák”, valamint a legkülönfélébb káprázatok, illúziók, igézetek, víziók, sugallatok, sejtelmek, érzékfölötti belátások és hasonló fenomének között. Azt mondhatnánk: míg a dedukciók elemzői számára a szubjektív tudategység önálló értelemszerveződési szintjének feltárása jelenti az igazi nehézséget, addig az antropológiai tanulmányok olvasóinak inkább azon kell eltűnődniük, hogy a szubjektív képzetek állandóan áramló folyamában hogyan születhetnek egyáltalán objektíve reális tapasztalati ismeretek.

Ha a kérdést félresöpörjük azzal, hogy ezek a jelenségek megismerőerőink patológiás működésmódjainak produktumai, az „egészséges elmében” pedig nem zajlanak „abnormális” értelemképződések,⁸ akkor éppen úgy járunk el, ahogyan a kritikai Kant várja tőlünk (mint látni fogjuk), de valójában nagyon keveset mondunk. A kritikai nyomástól mentes, periférikusnak számító szövegek ennél mélyebbre mennek: a szubjektív képzetek voltaképpeni forrásához, belső fantáziaéletünkhöz. Az alábbiakban erre fogok koncentrálni.

Először fölvázolom az objektív érvényű tapasztalati megismerés folyamatát, ahogyan ez az *egymást kiegészítő* dedukció-változatokban körvonalazódik,⁹ s amelyre az értelemszerveződés diszkurzív rendjeként vagy paradigmájaként hi-

megjelenítésünk, amelytől Kant elvitatja „az igazi tapasztalat” metafizikai jogcímét, a tudat szubjektív egysége alá tartozik.

⁴ A legproblemátikusabb szakasz a B 137 (148): „Következésképpen csakis a tudat egysége teszi, hogy a képzetek tárgyra vonatkoznak, más szóval hogy objektív érvényesség illeti meg őket, tehát hogy ismeretökké válnak”. Ha Allison módján nem differenciáljuk az objektum-fogalmat (Allison 2015. 353), óhatatlanul Guyer következtetésére jutunk: Kant azonosítja az appercepció egységét az objektíve érvényes tárgy tudattal (Guyer 1987. 117–118).

⁵ „Did the sage of Königsberg have no dreams?” Lewis 1975. 221.

⁶ Kirajzolódik még akkor is, ha „*A tiszta ész kritikájának* semmi köze az »ismeretelmélet-hez«”. Heidegger 2000. 38–39.

⁷ A problémát világosan ismerteti Thöle 1991. 64–69. C. I. Lewist egy ugyancsak klasszikussá vált tanulmányban L. W. Beck cáfolja (Beck 1978. 38–60). Nagyban támaszkodik erre Allison 2015. 352–355, 437–440.

⁸ Lásd pl. Kuno Fischer klasszikus Kant-monográfiájának érvelését (Fischer 1882. 239).

⁹ Az A- és B-dedukció komplementer olvasása természetesen hosszas igazolásra szorulna, erre azonban itt nem keríthetek sort; csupán megjegyzem, hogy e tekintetben is Longuenesse és Allison értelmezését tartom mérvadónak.

vatkozom. Majd megkísérlem a rendszeren belül maradva leírni azt a „magától” meginduló és lezajló, kontrollálatlan értelemképződést, amelyet Kant fantázia-működésnek nevez, ahogyan ez az *Antropológia* néhány szöveghelye, a hátrahagyott reflexiók és egyéb mozaikkockák alapján alátámasztható, s amelyben egy konkurens, a diszkurzív rendet „háborgató” ellenparadigmát látok. Amellett érvelek, hogy a fantáziaélet kritikai uralhatatlansága jelentős probléma Kant számára, amelyet csak a normalitás és az abnormalitás operatív fogalmainak argumentatív erejével tud kezelni (vagy félrekezelni), ennek következtében a belső érzék jelenségeit általában véve patologizálja. Ezért azt állítom, hogy a normalitás és abnormalitás kanti fogalmait nem pszichologizáló nézőpontból, hanem a mögöttük húzódó metafizikai érdekekre tekintettel érdemes megragadni. A dolgozatban végső soron egy olyan – a kanti szövegkorpuszban benne rejlő – tapasztalatelmélet alapjait szeretném lefektetni, amely az életmű kritikai és antropológiai rétegeinek összeolvasásával képes új megvilágításba helyezni a külső érzék és a belső érzék, e két nyilvánvalóan elválaszthatatlan szféra, valamint a tapasztalati megismerés és a kritikai szempontból hiteltelen értelemképződések kapcsolatát.

II.

Mindenekelőtt fontos tisztáznunk, hogy az 1770-es évektől kezdve Kant – Baumgarten *Metafizikája* nyomán,¹⁰ de annál sokkal következetesebben és a fogalmakat merőben átértelmezve – gondosan megkülönbözteti egymástól a fantáziát és az imaginációt. Utóbbi az érzékiség és az értelem „pólusai” között kötelességtudóan és fegyelmezetten mediáló képzelőerőként (mint *Einbildungskraft*, a baumgarteni *phantasia subacta* leszármazottja) lép az *A-dedukció* középpontjába (reproduktív, illetve produktív, transzcendentális funkciójában),¹¹ s jóllehet az eltérő érvelési stratégia miatt háttérbe szorul a *B*-ben, véleményem szerint mélt-

¹⁰ A *Metaphysica* 571. és 590–591. §-aiban előforduló fogalmi distinkció (*imaginationes verae*, ill. *vana phantasmata[falsae chimaerae]*) biztosan szerepet játszik az *Einbildungskraft* és a *Phantasie* megkülönböztetésében, s hosszabb távon az előbbi föl-, illetve az utóbbi leértékelődésében, amint erre Huber is rámutat, ám bár épp Kant *Phantasie*-fogalmát hagyja ki a képből. Baumgarten 1757. 203, 212 (Baumgarten 2013. 214–215, 219); Huber 2004. 180, 185–188.

¹¹ A reproduktív és a produktív funkció egyaránt az *Einbildungskraft* funkciói, vagyis az *Einbildungskraft* és a *Phantasie* megkülönböztetésének semmi köze a reproduktív–produktív-distinkcióhoz (máshoz viszont vizsgálatra szorul, hogy a produktív funkció milyen szerepet játszik a fantáziaéletben). Ezért némiképp félrevezetőnek tartom, amikor pl. Longuenesse azt mérlegeli (Longuenesse 1998. 205–206), hogy a wolffi-baumgarteni *facultas fingendi* mennyiben szolgálhat a produktív képzelőerő előképül; a *facultas fingendi* ugyanis inkább Kant fantázia-fogalma felé mutat, a képzelőerő transzcendentális funkciójával nincs semmilyen rokonságban.

tóságából ott sem veszít (sokat).¹² Ezzel szemben az előbbi, a fantázia az érzéki benyomásoktól és az értelem teljesítményétől függetlenül fölmerülő és eltűnő képzetek önkéntelen, aggasztó játékanak jelentését veszi föl.¹³ Távrolról emlékeztethet a baumgarteni *phantasia effraenise*, Kantnál azonban egy döntő hangsúlyeltolódásra lehetünk figyelmesek: mint említettem, a fantáziában nem azt találja sajátosnak és egyben fenyegetőnek, hogy reprezentációi hűtlenek a korábbi észleletekhez,¹⁴ hanem azt, hogy akaratlan, és ellenállhatatlanul „magával ragad”. Az ilyen értelemképződések élesen elütnek a tapasztalati megismerés rendjétől. Lássuk tehát először az utóbbit.

A *TÉK A-dedukció*jának egyik világos célkitűzése, hogy leírja a tapasztalat-szerveződés egymásra épülő szintjeit – „felülnézetből” is, illetve ami számomra most fontosabb: alulról fölfelé, az érzéki benyomások nyersanyagától egészen az appercepció transzcendentális egységéig. Igazán részletes képet persze csupán a két változat egybevetésével és a *Transzcendentális analitika* egészéből nyerhetünk – az alábbi gondolatmenet merít mindebből.

Csak a leglényegesebb pontokra szorítkozom. A megismerés két forrása, az érzékelés és az értelem szükségszerű kapcsolatát a képzelőerő biztosítja, amely a szemléleti sokféleséget a kategóriáknak megfelelően, a szükséges reflexiók fogalmak vezényletével végzett logikai műveletekre tekintettel, azaz szigorúan célirányosan szintetizálja, úgy, hogy az egybefogott képzet valamely empirikus fogalom alá rendelődjék egy objektív ítéletben, s így tárgytapasztalatot alkossunk. A hármas szintézis elmélete a következőképpen modellálja az eseményeket. A képzelőerő a rendezetlenül (de a jelenségek transzcendentális affinitása miatt azért mégsem kaotikusan) beáramló érzetadatokon támpontokat talál, s asszociatív módon mozgósítja az apprehenzió szintézisét szabályozó sémáját. A séma (pontosabban a sematizáló képzelőerő) maga is újabb asszociációkat ébreszt, amelyek a reprodukció szintézisében „bevonódnak” az apprehenzió folyamatába, s kulcsszerepet játszanak a benyomások kiegészítésében-preparálásában.¹⁵ A reprodukció szintézise tehát az aktuális észlelést hasonló múlt-

¹² Ti. a két kiadás komplementer jellegét hangsúlyozó olvasatokat – amilyen mindenkéltől Longuenesse-é – meggyőzőbbnek tartom azoknál, amelyek feloldhatatlan ellentmondásokra bukkannak, lásd Longuenesse 1998. 59–61, 205. A képzelőerő B-kiadásbeli leminősítésének tézisént számomra legszebben (persze Heideggeren túl) Papp 2010 képviseli.

¹³ Lásd a *Metaphysica* megfelelő paragrafusaihoz írt előadásvázlatokat (RzA, AA XV 121–145), ill. az Antr. vonatkozó szakaszait (28–29, 69, 88, 96).

¹⁴ Baumgarten számára ez a hűtlenség teszi a *phantasia effraenist*, lásd 571. §: „Phantasia si repraesentet totaliter eadem, quae sensi, imaginationes verae sunt [...], nec vana phantasmata seu imaginationes falsae [...]. Habitus vana phantasmata formandi est *phantasia effraenis, subacta* contra habitus vere imaginandi.” Baumgarten 1757. 203 (Baumgarten 2013. 214–215), kiemelések az eredetiben.

¹⁵ A kifejezést (némiképp megváltoztatva) Dieter Lohmartól kölcsönzöm („ergänzende Präparation”), lásd Lohmar 1998. 73.

béli észleletek „rétegeivel” telíti – ez az egyik funkciója.¹⁶ Mivel azonban az apprehenzió időben zajlik, pontosabban a szukcesszív sokféleség (mint az elme modifikációinak sora) a belső érzék formájának megfelelően, vagyis időben rendeződik el, a már strukturált részképzetek egymásutánjában is összefüggést kell teremteni, s ezt ugyancsak a reprodukció szintézise viszi végbe.¹⁷ A képzelőerő reprodukálja a megelőző „pillanatok” észleleti egységeit, összevonja őket az utóbbiakkal, s egyben tartja az „egészlet”.

Mindez persze egy transzcendentális feltételrendszeren nyugszik. Az apprehenzió és reprodukció műveleteinek alapját a képzelőerő transzcendentális szintézise, ez a sokféleség *a priori* egybefoglalására irányuló egységfunkció képezi,¹⁸ amely a kategóriák révén kerül megbonthatatlan korrelációba a transzcendentális appercepcióval (A 118 [681], A 123 [685], A 119 [682]). E korreláció szerint a képzelőerő transzcendentális szintézise megköveteli az appercepció eredendő egységét, az appercepció eredendő egysége viszont csak a képzelőerő transzcendentális szintézisében jut érvényre.¹⁹ Csakis ennek a funkciónak a segítségével születhetnek meg a tér és az idő tiszta alapképzetei. Mert bár az érzékiség az értelemtől független szféra, ám érzékelőképességünk számára csupán a benyomások „nyersanyaga” jelenik meg a szemlélet formáiban; a képzetek térben és időben artikulált érzéki egységei – és általuk magának a térnek és az időnek az artikulációja – már az apprehenzió szintézisének műve.²⁰ E szintézisnek pedig *a priori* kell végbemennie, máskülönben képzeteink nem illeszkednének egyetlen, egységes téridőbe;²¹ a képzelőerő e transzcendentális háttérteljesítménye nélkül semmi sem óvna meg például attól, hogy ha a zebránál körülnézünk balról jobbra és ismét balra, észlelésünk ne töredezzon az apprehenzió szukcesszív rendje szerint egységhetetlen dimenziók tömegére.

¹⁶ E tekintetben Wilfrid Sellars példája szemléletesebb a Kantéinál: ha egy ép almát látok, korábbi tapasztalataim alapján eleve úgy észlelem, mint amelynek a húsa fehér, s épp ezáltal is észlelem almának (Sellars 2007. 456; Ginsborg 2008. 72). Szemléletesebb, kivéve a sokat idézett vörös cinóbert, amellyel Kant szerintem ugyanerre a komplex észleleti élményre utal: ha a vörös szín láttán a „nehéz cinóberre” asszociálunk (A101 [671]), akkor a színélmény mintegy elmélyül a „benne érzett” cinóber súlyától, s épp ezáltal is észleljük vörösnek.

¹⁷ Ez utóbbi funkciót Kant helyenként nem reprodukív szintézisnek, hanem *comprehensio aestheticának* nevezi, lásd ÍK 164; RzM, AA XVIII 318: 5661. A két funkcióra Ullmann úgy utal, mint a reprodukció formai mozzanatára, illetve tartalmi teljesítményére (Ullmann 2010. 31).

¹⁸ „Ösforma”, „ősalakzat”, „összintézis”, „ősformálódás”, lásd Ullmann 2010. 44, 46.

¹⁹ Allison „reciprocitásról” beszél (Allison 2015. 134).

²⁰ A B 160–161 (164–165) lábjegyzetében szereplő distinkció szerint. A sokat vitatott szakasz legalaposabb és legmeggyőzőbb elemzése Onof–Schulting 2015.

²¹ Úgy gondolom, a „téridő” kifejezésmód használata megengedhető, minthogy a tér és az idő egyazon tudatban kölcsönösen meghatározzák egymást Kantnál – az *Opus postumum* szép megfogalmazása szerint: „Egy tér és egy idő van, és a térbeli és időbeli tapasztalat egysége, s az egyetlen tudatban e kettő kölcsönösen meghatározza egymást.” („Es ist ein Raum und Eine Zeit und Einheit der Erfahrung im Raum u. der Zeit, beyde in Einem Bewustseyn einander wechselseitig bestimmend.”) Op, AA XXII 99.

A sematizmus kezdettől a rekogníció szintézisét célzó, teleologikus jellege annak köszönhető, hogy az észlelés eleve a kategóriák irányítása alatt áll. Mindig valamilyen sokféleség konkrét érzetintenzitással jellemezhető egységeit észleljük: azaz extenzív és intenzív mennyiségeket (egy bizonyos színmélységű tárgyat; vagy Kanttól idegen példát hozva: egy illatélmény esetén egy bizonyos illatkonzentrációval terhes, lélegzetvételnyi levegőt), s ez a matematikai kategóriák műve, amelyek tehát az észlelés lehetőségfeltételei. De az éber, „normális” emberi észlelés éppennyire függ a dinamikai (vagy legalább a viszony-) kategóriáktól is, hiszen ezek kapcsolják össze az önmagukban szétszórt empirikus tudatok sokaságát egyetlen identikus tudattá.²² S mivel Kant a kategóriákat az ítéletalkotás logikai funkcióiként azonosítja (B 143 [152]), nem is lehet másképp, mint hogy a kategoriális szintézis háromlépcsős folyamatában a képzelőerő eleve, már az értelemszerveződés legalsó szintjén is a rekogníció szintézisét – az ítéletben kifejezett, objektíve reális tapasztalatot – készíti elő. Ettől még a fogalmi rögzítés mozzanata végül elmaradhat, de az így keletkezett szubjektív képzetek inkább a megszakított megismerés félbehagyott produktumainak tűnnek ebben a modellben,²³ mintsem egy önálló értelemképződési szint sajátos szerveződéseinek.

Kant ezt a teleologikus cselekvéssort olykor az érzéki nyersanyag feldolgozásának munkafolyamataként mutatja be: munkaként, amelynek készterméke a tapasztalat (Pl. A1 [54], B1 [51], Prol 85, Antr 45). Mégis félreértésnek tartom, amikor e műveleteket egy monoton mechanizmusnak ábrázolják, afféle „pszichológiai *Formgebungsmanufaktur*”-nak,²⁴ amely az érzetadatokat maradéktalanul egybekapcsoló szintézis gépies lüktetésében végérvényes ismereteket állít elő, amelyeket az ész a tapasztalat szisztematikus egységének regulatív elve alapján a természet zárt logikai rendszerébe sorol.²⁵ A munka metaforája nem vonhatja el a figyelmünket egy másikról: a művészetéről (ti. hogy a sematizmus „az emberi lélek mélyén rejtőző művészet”) (A 141 / B 180 [178]). A sematizáló képze-

²² Ezeknek a megállapításoknak – amelyeket itt nincs módom alátámasztani (lásd Wenzel 2005 és Allison 2015. 420–426) – szerintem nem mond ellent az A90–91 / B122–123 (137–8), ti. hogy „a szemléletben az értelem funkciói nélkül is kétségkívül adva lehetnek jelenségek”; ill. hogy „a szemléletnek egyáltalán nincs szüksége a gondolkodás funkcióira”. A kategóriákra nincs szükség a nem tudatosuló (de cselekvéseinket akár befolyásoló) érzékeléseink (a leibnizi mikropercepciók), továbbá az isteni (B 145 [154]) és állati észlelés esetében sem (az *apprehensio brutá*hoz lásd ÍK 29, ill. a gyakran említett Beloselsky-levelet: Briefwechsel, AA XI 345; részletesen Naragon 1990), de ezekkel itt nem kell foglalkoznom, hiszen a véges eszes lény észleléséről beszélek, ami a kanti terminológia szerint tudatos aktus (*Wahrnehmung*).

²³ Ezzel a megfogalmazással Papp Zoltánét parafrázeáltam, aki az esztétikai ízlésítélet kontextusában használ hasonló kifejezéseket (Papp 2010. 243).

²⁴ Cassirer XIII 222. A *Formgebungsmanufaktur* kifejezés a kritikai filozófiát több ízben bíráló Johann Georg Schlossertől származik (Schlosser 1795. 183. jegyzet).

²⁵ Ezzel Szabó Zsigmond (ill. Merleau-Ponty) Kant-kritikájának (tágabban a szintézis-moddellen gyakorolt kritikájuknak) csak egynéhány, sűrűn visszatérő motívumára utaltam (Szabó 2005a. 53–55, 58, 67–68, 71, 80, 108–111, 113–114).

lőerő nem egyenletes sebességgel lepergő, „kimerevített pillanatfelvételeket” közvetít az appercepció szintetikus egységének; úgy gondolom, a *Transzcendentális analitika* nem enged ilyesféle olvasatot.²⁶ Azt a bonyolult összefüggést, hogy az idő szintéziséért és betöltődéséért (*Erfüllung*) a matematikai kategóriák sémái felelnek (A 145 / B 184 [180]), s e kategóriák egyszersmind az észlelés feltételei, szerintem nem helytálló úgy interpretálni, hogy az észlelés az idő változhatatlan léptékéhez igazodik, illetve fordítva, hogy az észlelés szabályosan „adagolja” az időt.

Mert az, hogy *eleve* dologi egységeket észlelünk, azaz a matematikai kategóriákat és sémákat *már eleve* alkalmazzuk, még nem jelenti azt, hogy a téridő *máris* világosan tagolt. Ellenkezőleg, a *TÉK* olyan olvasatot támogat, miszerint a tér és az idő artikulációjának ritmusa rugalmasan alakul a szukcesszív apprehenzióban. Egy alacsony érzetintenzitással afficiáló vagy egy komplexebb benyomás-együttes szintézise során, ha a képzelőerő több rivális sémát is fölillant, a téridő tagolódása is megtorpan, majd amint a sikeres séma „megtapad”, a képzet téridőbeli artikulációja ismét „felfejlődik” a mindeközben figyelmünk peremére szorult egyéb benyomások szintézisének ritmusához. Egy példával szemléltetve: ha egy januári éjszakán megpillantunk egy járdán heverő, gúzsba kötött testet, valamit vagy valakit, a sematizmus bizonytalan lefutásai alatt nyilvánvalóan fellazul és homályos, lebegő lesz a téridő szintézise is, mindaddig, míg a megnyugtató rekognícióban („egy szemetes zsákba kötözött, kihajított karácsonyfa”) azután visszazökkenünk a figyelem háttérének, a folyamatosan és stabilan afficiáló épített környezet apprehenziójának ütemébe. A példa legfeljebb azért lehet érdekes, mert a *TÉK* nyelvén szólal meg. De számomra kétségtelennek tűnik, hogy megszólalhat; hogy már a *TÉK* alapján is kibonthatók a sematizmus fenomenálisan hiteles leírásai (pl. a „sémárohanás”),²⁷ feltéve, hogy a harmadik *Kritikában* kiemelt figyelmet élvező reflektáló ítélőerőt már a *Transzcendentális analitikában* is tetten érhetjük. Úgy vélem, igen. Nem tartom védhető álláspontnak, hogy Kant az objektív megismerés szempontjából csak a meghatározó ítélőerőnek tulajdonított jelentőséget.²⁸ Bár az első *Kritikának* a transzcendentális sematizmussal kapcsolatban vázolt ítélőerő-tana ilyen látszatot kelthet, ennek stratégiai okai vannak: itt ugyanaz a transzcendentális felülnézet dominál, amely a *B-dedukcióban* kizárólagossá vált. De nem így áll a dolog a *TÉK Amfibólia-fejezetében*, amely a komparáció–reflexió–absztrakció logikai műveleteinek szabályait rejtő reflexiós fogalmak tárgyalásával egyértelműen fényt vet a reflektáló ítélőerő megkerülhetetlen szerepére.²⁹

²⁶ Ellentétben azzal, amit a Merleau-Ponty Husserl- (és közvetve Kant-) kritikáját interpretáló Szabó Zsigmond állít (Szabó 2005a. 71).

²⁷ A kifejezést Szabó Zsigmondtól kölcsönöztem (Szabó 2005a. 34; Szabó 2005b).

²⁸ Szabó Zsigmond így látja (Szabó 2005a. 54–55, 108–109).

²⁹ A komparáció–reflexió–absztrakció műveleteinek a reflexiós fogalompárokhoz való összefüggéséhez lásd Longuenesse 1998. 131–166.

Ha ezt szem elől vétjük, a tapasztalatszerveződés rendszeres egységének kant-i elmélete is félreérthető lesz – röviden erre is kitérek. A természet szisztematikus egységének megteremtésén fáradozó ész regulatív eszméje valóban nem más, mint a jelenségek összességét magába záró, a fogalmak időtlen logikai boltozatával fedett, makulátlan rend. Ebből azonban biztosan nem következik az, hogy a megismerés egysége és konzisztenciája garantálva van, s hogy a fogalmilag rögzített tapasztalatok klasszifikációja „végérvényes, és nem függ a besorolás folyamatától” (Szabó 2005a. 55). Az efféle végérvényesség (Kant kifejezésével élve) az „ökör”, a „fajankó”, a *Pinsel* teljesítménye, aki nem képes többre „a pusztá tanulásnál és utánzásnál”, aki leginkább egy idegen ész „gipszlenyomatának” benyomását kelti.³⁰ Az ököre – és még a legfőbb lényé *sem*, mert Istennek nincsenek tapasztalatai, és nincs szüksége a tapasztalatokat szisztematizáló észre sem: intuitív értelme teremtő erővel szemlél (pl. PM 236–238). A „tapasztalat” szó (minthogy diszkurzív tudásformára utal) önmagában is beláthatóvá teszi, hogy az érzéki világegység regulatív elvét követő ész – ha „alkotóképesség” tanújelét kívánja adni – ismereteinek folyamatos felülvizsgálatára kényszerül: már csupán azért is, mert a fogalmak *a priori* konstrukciója útján nyert matematikai bizonyosságok kivételével nincsenek kimerítő (*ausführlich*), tárgyakkal egybevágó képzeleteink. „[Új] megfigyelések hatására [...] ezt-azt elejtünk a jegyek közül, ezt-azt pedig hozzájuk teszünk, s így fogalmunknak soha nem lesznek szilárd határai” – vallja Kant (A 728 / B 756 [576]). A felvilágosodás kant-i programja a megismerés potenciális végtelenségét sokkal inkább a *cognitio historica* állandó problematizálásának és racionalizálásának folyamataként festi le, a mindig alakulóban lévő részrendszerek összeépülésének, visszabontásának és újrastrukturálásának mozgásaként, semmint hogy a harmonikus, kumulatív jellegű tudásgyarapodás tiszta távlatait sejtetné benne.

III.

A fentiekben az értelemszerveződés diszkurzív rendjét körvonalaztam az értelemkeletkezés alsó szintjeitől a propozicionális tételezéssel egybekötött fogalmi besorolás záró mozzanataig. Egy merőben teleologikus struktúráról volt szó, ugyanakkor amellet is érveltem, hogy e struktúrának „az emberi lélek mélyén rejtőző művészet”, a sematizmus rugalmas eleveniséget kölcsönöz. Most annak igyekszem a nyomába eredni, hogy Kant szerint a fantáziaéletünkben hogyan szakadunk el az *Analítiká*ban megvilágított transzcendentális feltételrendszertől; hogy a diszkurzív paradigmában fegyelmezett spontaneitásukat bizonyító felsőbb fakultásaink milyen „karakterváltozáson” esnek át a fantáziaműködés során.

³⁰ Antr 35, 136; RzL, AA XVI 216: 2061; ÍK 224 (Papp fordításában „lapos fő”); A 836 / B 864 (650).

Ahogy előrebocsátottam, Kant a fantázia fogalmát a passzív, önkéntelen és gyakran kontrollálhatatlan értelemképződések számára tartja fenn, s kifejezetten megkülönbözteti a képzelőerőtől. Példaként néhány rövid bejegyzést idézek a kéziratos hagyatékából (tudatosan egészen különböző időpontokból):

A képzelőerő aktív. Játsszunk vele. Az asszociáció törvénye [irányítja]. A fantázia passzív. Játsszik velünk. Törvénye még ismeretlen [...].

A képzelőerő más erők – az elmésség, az értelem etc. etc. – szolgálólánya. [...] Alá van vetve az önkénynek. // A fantázia [megveti] az önkényünk uralmát, [...] elszabadul, és elszalad az emberrel.

[A] fantázia játékot űz a képzelőerővel, s részben produktív, részben reproduktív.

A fantázia rajong [...].³¹

Ezek magyarázatra szoruló, látszólag ellentmondásos állítások. Mit jelent a fantázia passzivitása, ha ugyanakkor fölénk kerekedik, és a játékszerévé válunk? S hogyan értsük a harmadikként idézett reflexiót, amely mintha két különböző fakultással számolna, mintha a képzelőerő megkettőződött és önmaga ellen fordult volna?

A válaszokat keresve először is a belső érzékről szóló kanti tanítást kell végiggondolnunk, hiszen nyilvánvaló, hogy a fantáziaműködés eloldódik a külső érzéki benyomásoktól, elfedi, sőt akár teljesen el is zárhatja azokat, és sajátlagos terepe a belső szemlélet lesz. A belső érzék (obskúrus és töredékes)³² kanti elméletét legalaposabban a racionális pszichológiával folytatott polémia, a pszichológiai paralogizmusok kontextusában lehetne rekonstruálni, de ezzel a kontextussal itt nem foglalkozhatom,³³ most csupán összefoglalom Kant fő tételeit, s eközben jórészt a *B-dedukció* második felének a belső észlelés „paradoxonát” taglaló bekezdéseire (B 152–159) összpontosítok.

Minden képzetünk a belső érzékhez tartozik, bármilyen forrásból származzon is; a jelenségek ugyanis az elme módosulásai, amelyek a belső érzék formájában, a kategóriák sémái – tehát a képzelőerő transzcendentális funkciója – által meghatározott időben strukturálódnak – szögezi le Kant (A 98–99 [669]; B 154

³¹ „Einbildungskraft ist activ. wir spielen mit ihr. Gesetz der association. Phantasie ist passiv. Sie spielt mit uns. Gesetz ist noch nicht bekannt [...]” RzA, AA XV 133: 338 (1776–78/1778–79). „Einbildungskraft ist die Dienerin der anderen Kräfte, des Witzes, des Verstandes etc etc. [...] Sie ist der Willkühr unterworfen. // Phantasie [verachtet] die Herrschaft unserer Willkühr [...] und sich [...] in Freyheit setzt und mit dem Menschen davon rennt.” RzA, AA XV 144: 370 (1785–88-ből). „[D]ie phantasie treibt mit der imagination ihr spiel und ist theils productiv, theils reproductiv.” RzA, AA XV 134: 340 (1780-as évek; a szöveggörnyezet alapján világos, hogy az *Imaginatio* itt az *Einbildungskraft* szinonimája). „Die Phantasie schwärmt [...]” RzA, AA XV 132: 334 (1772/1776–78).

³² Kemp Smith, Paton és Allison jelzői. A belső érzékhez lásd műveik vonatkozó fejezeteit: Kemp Smith 2003. 291–298; Paton 1936. 387–403; Allison 2004. 275–298.

³³ Ehhez mindenképp Ameriks 2000; összefoglalóan Kitcher 1990. 181–204; Allison 2004. 333–356.

[160]; A 142 / B 181 [178]). Ebből a (részint már a *Transzcendentális esztétikában* előrebocsátott) belátásból kiindulva elsősorban azt kívánja bizonyítani, hogy a belső észlelés útján szerzett ismereteink ugyanazon transzcendentális feltételeknek vannak alávetve, mint a külső érzékből nyert tárgytapasztalatok. Ahogyan a külső tárgyak afficiálják az érzékelőképességünket, úgy afficiálja az értelem is a képzelőerő transzcendentális szintézise révén a belső érzéket. Ahogyan a külső érzék passzívan fogadja a benyomások nyersanyagát, úgy a belső érzék is passzívan fogadja formája meghatározását. Ahogyan a külső szemléletben csak jelenségekkel van dolgunk, úgy a belső szemléletben is csupán úgy ismerhetjük meg önmagunkat, „ahogyan megjelenünk, nem úgy, ahogyan önmagunkban létezőnk” (B 68–69 [100]; B 152–154 [159–160]; Antr 41–42, 35. jegyzet). Kant ezzel világosan megkülönbözteti az appercepciót (a transzcendentális szubjektumot = X) és a belső érzéket (az elmemodifikációk áramlásának közegét, amely a belső észlelésben tárul elénk, magyarán az empirikus öntudatot), s előkészíti a talajt a racionális pszichológia paralogizmusainak feloldásához, tisztázva, hogy az elme önaffekciója nem kínál sajátlagos „belső anyagot”, nincs „saját sokfélesége”. Minden belső tapasztalat a külsőből vezethető le, s nincs betekintésünk önmagában való lelkünkbe, mivel nem rendelkezünk intellektuális szemlélettel.

Kant tehát a belső érzék transzcendentális idealitásának megalapozása érdekében a külső tárgy és a belső tárgy szimmetrikus viszonyát, sőt „összefonódásukat” hangsúlyozza (Szegeci 2007. 34), amennyiben a belső érzék jelenségeit szükségképp a külső érzék „közvetíti”. Az érvelésmód azonban bizonyos szempontból félrevezető. Azt sugallja ugyanis, hogy a belső észlelés nem egyéb, mint a külső észlelésre irányuló reflexió: az a mozzanat, hogy a figyelmünk fókusztváltásával képzeletünket újrakonceptualizáljuk. Előbb a kategoriális szintézisben egy objektumra vonatkoztattuk őket, most magát a képzeletünk szukcesszív rendjét tesszük figyelmünk (szubjektív érvényű) tárgyává (Allison 2004. 284, 290). Csakhogy ezzel Kant rendkívül szűkre szabja a belső érzéknek azt a játékterét, amely kritikai tekintetben egyáltalán említésre méltó: úgy látszik, a belső szemléletben semmi érdemleges nem történhet azon túl, hogy észlelési aktusainkkal ismerkedünk.³⁴ Másrészt ebből a nézőpontból kevésbé szembetűnő a külső és a belső érzék közötti *alapvető diszparitás*. Jelesül az, hogy csak a külső tárgyak afficiálnak úgy – ti. a transzcendentális affinitással magyarázott állandóságról és folytonosságról tanúskodva (mondhatnánk: az észlelési konstanciák kialakulását elősegítve) –, hogy a sematizáló képzelőerő újra és újra befuthatja az érzékiség és az értelem közötti útját, míg csak a benyomások vissza nem igazolják, hogy az apprehenzió (és a reprodukció) szintézise megfelelően zajlott. A külső objektumokat ugyanis maradandóan „fogva tartja” egymás mellett a tér

³⁴ Amint ezt Kemp Smith és Sellars is hangsúlyozza (Kemp Smith 2003. 293; Sellars 1970. 21).

szemléleti formája,³⁵ vagyis ismételten odafordulhatunk hozzájuk. Ám a belső érzék csak „egyetlen dimenzióban”, az időben jeleníti meg képzeiteit; a pusztá reflexióban széttagolt fenoméneket nem tudjuk elkülönítve vizsgálni, majd ismét összekapcsolni, nem alkalmazható rájuk a matematika, „s a megfigyelés már önmagában is megváltoztatja és torzítja a megfigyelt tárgy állapotát”.³⁶

Szigorúan véve *nincsenek* belső tapasztalataink: amihez az introspekciónban hozzáférünk, az nem tapasztalat, hiszen a kategóriák objektív realitása csak „a külső szemléletben mutatható ki” (B293 [257]). De ráadásul szó sincs róla, hogy a belső észlelés kimerülne az introspekciónban. Nyilvánvaló például, hogy azt az önkéntelen és fékezhetetlen, a felsőbb fakultásaink ellenőrzését lerázó és „magával ragadó” értelemképződést, amit Kant fantáziaműködésnek nevez, nem kísérik a figyelem aktusai, fantáziaéletünket nem az introspekció fényében éljük. Ebben az esetben az is kérdéses, beszélhetünk-e egyáltalán a kategóriák alkalmazásáról a belső érzékben.³⁷ Vajon a fantáziaszekvenciák képződését is a hármas szintézis modellje szerint kell elgondolnunk? Megragadható-e ez a folyamat valamilyen érzéki nyersanyag feldolgozásaként?

Nemmel kell felelnünk. A fantazmák nem valamiféle „belső érzéki nyersanyag” szintézise nyomán jönnek létre. Kant inkább a „képzetek raktárának” (is) tekintett imagináció képlékeny, bizonytalan, „kimérikusan” összevegyülő érzéki egységeinek tartja őket, amelyek „önmaguktól”, „automatikusan” reprodukálódnak és transzformálódnak:

A fantázia az önmagukat reprodukáló és transzformáló képzetek természetes, önkéntelen játéka.

[A fantázia] a képzetek automatikus mozgása, azaz játéka akaratlan.³⁸

³⁵ Az Antr. fogalmazásmódját parafrázeáltam: Antr 30 („nebeneinander und als bleibend festgehalten”).

³⁶ MAN, AA IV 471. Ezért is véli úgy Kant, hogy az empirikus pszichológia – vagy legalábbis a Baumgarten vagy Tetens által szorgalmazott „introspekciónizmus” – mindig is tudománytalan marad; erről Mischel 1967; Nayak–Sotnak 1995; Sturm 2006.

³⁷ A kérdést explicit módon Kant sohasem vetette föl, legalábbis sem Kemp Smith, sem Allison nem bukkant rá Kant életművében (Kemp Smith 2003. 311; Allison 2015. 290, 9. jegyzet).

³⁸ „Imagination ist das, was den Vorrath der Vorstellungen in sich enthält. Phantasie ist das natürliche und unwillkürliche Spiel derselben, sich zu reproduciren und zu transformiren.” RZA, AA XV 132: 334 (feltehetően 1776–78-ból). „[Phantasie ist] eine automatische Bewegung der Vorstellungen, d.i. ihr Spiel ist unwillkürlich.” RZA, AA XV 806: 1504 (1780–84-ből). A fantáziáról mint játékról lásd pl. Antr 88, 94, 96; RZA, AA XV 121: 312; XV 132: 334; XV 133: 338; XV 134: 340; XV 806: 1504. A fantázia kimérikus jellegéről pl. RZA, AA XV 216: 496; Versuch, AA II 264–265; Träume AA II 343 (a magyar fordításokban a „kiméra” szót olykor kihagyják); RZA, AA XV 705: 1485.

De megtudhatunk-e bármit is arról, hogyan történik ez? Csak bizonytalan kijelentéseket tehetünk néhány elszórt, apró mozaikkocka alapján. Kant a Pölitz-féle metafizikai előadásokban úgy fogalmaz: a „képalkotó erő” (*bildende Kraft*) akaratlan aktusai „egészen az érzékiséghez tartoznak” (PM 129); úgy tűnik tehát, hogy a felsőbb megismerőképességeink nem vesznek részt a fantáziaműködésben. De mégis értelemképződésről kell beszélünk ott, ahol a fantazmák „a tapasztalati törvényekkel analóg” játékot folytatnak – márpedig az álomban és az álmodozásban (sokszor) ez a helyzet (Anth [Ergänzungen aus H], AA VII 402 [Antr 79, 152. jegyzet]). Annyi biztos, hogy Kant a fantáziaműködést nem a memóriában tárolt képzetek puszta lepergetéseként gondolja el (mintha csak „filmkockák” futnának).³⁹ Mint láttuk, a felidézés és átalakítás kettős, „részben reprodukív, részben produktív” tevékenységéről ír: mivel a fantázia nem képes „új anyagot” teremteni (Antr 80), előbb az önaffekció reprodukív mozzanatában a már elraktározott képzeteket a saját műveleti terébe hordja, majd az önaffekció produktív – transzformatív – mozzanatában átalakítja őket, úgyhogy a fantazmák szüntelen változásban vannak (pl. Antr 30; MAN, AA IV 471).

Mármost ez a reprodukív transzformáció (vagy transzformatív reprodukció) nem békíthető össze a *Transzcendentális analitikában* előadott szintézismodellel: nem tudjuk, beszélhetünk-e itt apprehenzióról, sematizmusról vagy spontaneitásról; ugyanakkor nehezen vitatható el a fantazmák valamiféle laza kategoriális megformáltsága, hiszen még legzavarosabb álmainkban is extenzív és intenzív mennyiségeket észlelünk, s bármiféle összefüggés szerveződése viszonykategorriák szubjektív érvényű alkalmazását feltételezi. Mint láttuk, Kant ebben a kibogozhatatlan kérdésben hol arra hajlik, hogy önkéntelen fantáziáink „egészen az érzékiséghez tartoznak”, hol pedig elismeri, hogy a fantázia harmóniában lehet az értelemmel, még ha uralmát lerázta is.

Még bonyolultabbá válik a kép, ha fölfigyelünk arra, hogy Kant valójában kétféle fantáziaéletről, kétféle szándékolatlan értelemképződésről tud: a zabolátlanról (*zügello*s) és a szabálytalanról (*regello*s).⁴⁰ A zabolátlan fantázia őrizkedik az ellentmondásoktól, összhangban van a fogalmakkal, ezért Kant igyekszik a képzelőerőhöz közelíteni, sőt olykor összemosza vele.⁴¹ Ami azonban a másik működésmódot illeti, egy a 80-as évek második feléből származó antropológiai reflexió szerint a szabálytalanság „[a] fantázia legsúlyosabb betegsége” – olyan állapot, amikor a fantázia „nincs összhangban az értelemmel, és elfoglalja a fo-

³⁹ Ezért a képzetek *Laufját* (Anth, AA VII 181) szerintem nem szerencsés a képzetek „pergésének” fordítani, lásd Antr 96.

⁴⁰ Antr 96; RzA, AA XV 142: 364; XV 144: 369; XV 145: 370; XV 808: 1504; ÍK 189 (de itt *Einbildungskraft* néven. Hosszabb magyarázatot igényelne, miért tünteti el Kant csaknem teljesen a fantáziát az ÍK-ből; lásd még 67. jegyzet).

⁴¹ Lásd az Antr 96 (Anth, AA VII 181) következetlen szóhasználatát: a *zügello*se *Einbildungskraft* szinonimájaként *zügello*se *Phantasie*.

galmainak helyét.”⁴² Ezek a nagyon is enigmatikus és töredékes jegyzetek számos kérdést vetnek föl, de ezek javát itt függőben kell hagynom. Most csupán egyet vizsgálok: vajon valóban a fantázia foglalja el a fogalmak helyét, vagy inkább fordítva: a fogalmak a fantáziáét?

IV.

A 70-es években született előadásvázlatok egy ugyancsak rejtélyes, zárójeles betoldása szerint a képzelőerőt saját „ösztone” hajtja, hogy fantáziaként csapongjon: „A képzelőerő költői/megköltő ösztöne (*Dichtungstrieb*): fantázia” – így a reflexió.⁴³ Úgy gondolom, a „fantáziaöszton” e különös fogalma jó kiindulópont lehet a képzelőerő és a fantázia viszonyának újraértelmezéséhez és néhány homályos kijelentés megvilágításához (pl. hogy „a fantázia játékot úz az imaginációval”).

A fantáziát – amint az „öszton” metafora sejteti – a képzelőerő legelementárisabb működésmódjaként kell felfognunk. Nem úgy áll a dolog, hogy egy „lényegileg” *subacta* fakultás alkalmanként kisiklik az értelem és az ész szorításából, mintha átmeneti funkciózavart szenvedne, hanem fordítva: ha a fantázia eredendő, passzív automatizmusa az értelem és az ész szorításába kerül, akkor (és csak akkor) alávetett képzelőerőként is szolgálni kezd. De a fantázia nemcsak megelőzi, megalapozza, hanem keresztezi is a fegyelmezett működésmódokat, egyáltalán a megismerőképességeink tapasztalati használatát. Az 1764-ben publikált *Kísérlet a fej betegségeiről* figyelemre méltó passzusa szerint

[m]inden ember lelke, még a legegészségesebb állapotában is, állandóan azzal foglalatokodik, hogy mindenféle jelen nem lévő dologról képeket fessen, vagy a jelenlévő dolgok képzetén némely hiányos hasonlóságot tökélyre vigyen egy-két kimérikus vonással [*durch einen oder andern chimärischen Zug*], amelyet a teremtő költői képesség [*schöpferisches Dichtungsvermögen*] az érzetbe rajzol [*mit in die Empfindung einzeichnet*]. Egyáltalán nincs okunk azt hinni, hogy az ébrenlét állapotában elménk e tekintetben más törvényeknek engedelmesskedik, mint alvás közben, sokkal inkább van okunk úgy sejtteni, hogy az előbbi állapotban az eleven érzéki benyomások csak elhomályosítják és felismerhetetlenné teszik a kimérikák illékonyabb képeit, míg alvás közben [...] ezek erejük teljében vannak. (Versuch, AA II 264; PÍ 423–424, a fordítást módosítottam.)

⁴² „Die Große Krankheit der Phantasie ist die Regellosigkeit, da sie mit dem Verstande nicht einstimmt und die Stelle seiner Begriffe einnimmt” RZA, AA XV 145: 370. Értelmezésben a *sie* névmás a *Phantasie*-ra, nem pedig a *Regellosigkeit*-ra vonatkozik, ellenkező esetben a mondat tautologikus volna; vö. továbbá az Antr 84 *Schwärmerei*-definíciójával.

⁴³ „Der Dichtungstrieb der Einbildungskraft – phantasie.” RZA, AA XV 701: 1485 (1775–77-ből).

Az a művészet, ahogyan a képzelőerő „kimérikus vonásaival” kiegészíti az érzelmi benyomásokat, nyilvánvalóan nem más, mint amit Kant sematizmusnak nevez majd a *TÉK*-ben.⁴⁴ De vegyük észre, hogy e szakasz tanúsága szerint ezek a kimérikus vonások felelnek a fantáziaéletünkért is; hogy a fantáziaműködés, valamint a tapasztalati megismerés átjárják egymást; hogy a belső észlelés elválaszthatatlanul összefonódik a külső észleléssel, sőt az utóbbi csupán rátelepszik az előbbire: „elhomályosítja”, „felismerhetetlenné teszi”, ideig-óráig elnyomja, anélkül hogy teljesen elfojthatná. E korai esszé még a képzelőerő és a fantázia differenciálatlan egységéről vall: ugyanazon „teremtő költői képesség”, amely „a lélek mélyén” állandóan áramoltatja a képzeteket, a „felszíni életét” a tapasztalatalkotásnak szenteli.⁴⁵ Kant nem kevesebbet állít ezzel, mint hogy a természet szisztematikus egysége mellett szakadatlanul építjük az „árnyak birodalmát” is, sőt a természet egységének alapjait éppenséggel az „árnyak birodalmában” kell megvetnünk.

Márpedig ha a kritikai program biztosítani kívánja a tapasztalatszerveződés higiéniáját, a külső és a belső ilyesféle elkeveredése megengedhetetlen lesz. Kant tehát, miközben a '70-es években kidolgozza a megismerés transzcendentális feltételrendszerét, az elhatároló műveletek sorában úgyszólván lopva végrehajt a képzelőerőn belül is egy distinkciót: elkülöníti az imaginációt a fantáziától, s az előbbi tapasztalatelméleti felértékelésével párhuzamosan az utóbbit a fő tendencia szerint patologizálja, mint ami uralhatatlan kontaminációk forrása. A kéziratot hagyatékából idézek:

Nincs veszélyesebb állapot, mint ha a képzelgések világában kószálunk, amíg mintegy eltévedünk benne, s nem lehetjük meg a visszautat. Bolondok paradicsoma.

Az észnek uralkodnia kell, a képzelőerőnek pedig – fantázia nélkül – a szolgálatára állnia.⁴⁶

A fantázia meggyanúsítása, tiltása (és korlátozott érvényű esztétizálása),⁴⁷ illetve ezzel szoros összefüggésben a belső észlelés teljes szférájának kritikai kiüresítése (az tehát, hogy a *TÉK* a külső észleleti élményekre irányuló reflexión túl egyéb belső tapasztalatokról nem kíván tudni), természetesen nem oldja meg az 1760-as években még nyíltan elismert alapproblémát: azt, hogy a képzelőerő,

⁴⁴ A „kimérikák illékonyabb képei” és a sémák azonosításához lásd Lohmar 2008. 36–55, explicit módon 46.

⁴⁵ A „felszíni élet” – „mélyélet” metaforikát Lohmartól kölcsönöztem, Lohmar 2008. 43.

⁴⁶ „Kein Zustand ist gefährlicher, als wenn wir in der Welt der Einbildungen herumspazieren, bis wir uns gleichsam darin verirren und den Rückweg nicht finden können. Paradies der Narren.” RZA, AA XV 132: 335 (1776–79-ből). „Die Vernunft muß herrschen und die Einbildungskraft ohne phantasie ihr zu Diensten seyn.” RZA, AA XV 145: 370 (1785–88-ből).

⁴⁷ Kant az esztétikai ízlésítéletekben is alapvetően a képzelőerő játékterét tágítja, nem pedig a fantáziáét, ráadásul a játékteret beépíti az „általában vett megismerés” struktúrájába; de erre itt nem térhetek ki.

amely készségesen közvetít az érzékiség és az értelem között, ugyanakkor és eredendően fantázia.

Azt állítom, hogy azt a fenyegetést, amelyet a belső érzékben a külső szemlélettől függetlenül is meginduló értelemképződések jelentenek a tapasztalat-szerveződés sterilitására nézve, Kant végül is nem tapasztalatelméleti szinten kezeli, hanem a nehézséget átfogóbb antropológiai síkra tolja, s úgy tünteti föl, mintha a normalitás és abnormalitás kérdéséről volna szó. A következő logikai manővert látom itt: mivel a belső érzékben (a külső érzék közvetítése híján) a kategóriák objektív realitása nem mutatható ki, Kant minden belső tapasztalatot megfoszt az igazságképességétől, és egy extrapoláció révén eleve a patológias zavarok körében tárgyalja őket, eleve rájuk vetíti az abnormalitás árnyékát. A belső érzékben nem szabad elmerülni, a jelenségeit nem szabad magyarázni: a belső események krónikája az egyetlen *cognitio historica*, amelyet meg sem kísérelhetünk racionalizálni és a nyilvánosság elé tární – a belső érzékben tilos a „felvilágosodás” (minthogy ez inkább eksztatikus „megvilágosodás” volna). Kant nyomatékosan figyelmeztet arra,

hogy egyáltalán ne foglalkozunk azzal, hogy gondolataink és érzelmeink önkéntelen folyamának [*Lauf*] belső történetét fürkésszük és mintegy szakavatottan [*studiert*] megfogalmazzuk [...], mert ez egyenes út ahhoz, hogy áldozatául essünk az állítólagos magasabb sugallatokban és a hozzájárulásunk nélkül, ki tudja, honnan belénk áramló erőkből megnyilvánuló elmezavaroknak, az illuminátizmusnak vagy a terrorizmusnak. [...] Akinek sok mondandója van a *belső tapasztalatról* (kegyelemről, kísértésekről), annak az önmaga föl kutatására indított felfedezőúton előbb mindig is Antikürán kell kikötnie [azaz elmezavarának kúrálására szorul]. Mert ama belső tapasztalatokkal nem úgy áll a dolog, mint a *külsőkkel*, a tárgyak tapasztalatával a térben, ahol a tárgyak egymás mellett és maradandóként fogva tartva [*als bleibend festgehalten*] jelennek meg. A belső érzék önnön meghatározásainak viszonyait csak az időben látja, következőleg szüntelen változásban [*im Fließen*]; ahol is hibázik a szemlélődés [*Betrachtung*] tartósága, mely pedig szükséges a tapasztalathoz.⁴⁸

V. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS)

A kritikai programot az *a priori* megismerés alapfogalmainak megállapítására irányuló metafizikai érdek vezérli. Véleményem szerint ez a metafizikai érdek igazgatja a normalitás és abnormalitás tartományait is;⁴⁹ azok az értelemképző-

⁴⁸ Antr 28–29, 29–30. A fordítást módosítottam. Ez a számomra nagyon jelentős passzus Allen W. Wood és Alberto Toscano számára is szembeötlő, vizsgálódásaik azonban az én kérdéseimtől eltérő irányt vesznek: Wood 1999. 196–202; Toscano 2010. 124–125.

⁴⁹ Ullmann Tamás szerint – ellenkezőleg – Kant számára „nem jelent problémát a normalitás, hiszen az elme minden abnormalis használata már eleve a normálisan funkcionáló képes-

dések esnek a normalitás operatív fogalmának hatálya alá, amelyek képesek kiszolgálni ezt az érdeket, ami másfelől a fantáziaéletünk által uralt belső észlelés teljes körű diszkreditálásával jár.

Egy rendszeres vizsgálódás nyomán kimutatható volna, hogy Kant kritikái, antropológiai, valamint történet-, és politikafilozófiai írásaiban egyaránt roppant nyomás alá helyezi a belső érzéket: a patologizáló tendencián túl azáltal is, hogy az eredendően tapasztalatelméleti problémát afféle munkaetikai kérdéssé stilizálja. A fakultások együttműködésének mértékadó formája a külső érzéki sokféleség fogalmi meghatározására irányuló kategoriális szintézis, amelyet (mint említettem) Kant szívesen ábrázol az érzéki nyersanyag feldolgozásának folyamataként, azaz munkaként, amelynek produktuma a tapasztalat. A tapasztalatok a szorgalom gyümölcsei, a szisztematikus egységükön fáradozó ész *széreny és dolgos*. A passzívan elszenvedett, kritikailag hiteltelen értelemszerveződések ezzel szemben munkakerülésnek minősülnek, az ilyen eseményekre hagyatkozó ész *selfwvalkodott és lusta* (legizgalmasabban lásd VT, AA VIII 390).

Úgy gondolom, hogy az elme kanti „dietetikája” (Antr 132), vagyis a fantáziaélet elszegényítését célzó, munkaetikai presszióval is tetéztet „pszichológiai diéta” (Antr 95) előírásai és egyáltalán a normalitás egész szabályrendszere mögött végső soron nem más rejlik, mint a tapasztalatszerveződés uralhatóságával kapcsolatos elemi bizonytalanság. Ha fölfigyelünk erre, akkor még transzcendentálfilozófiai szempontból látszólag teljesen jelentéktelen eszmefuttatások is kritikai-metafizikai tartalommal telítődhetnek: akkor például az *Antropológia* legbanálisabb életvezetési tanácsairól is kitűnhet majd, hogy ezek a kritikai filozófia külső támasztékai, s jól meghatározható funkciójuk van abban az inkább taktikai döntéseket, semmint elméleti megoldásokat hozó küzdelemben, amelyet Kant az önkéntelen értelemképződések és általában a belső érzék ellen folytat. (És ez a belátás lehet a kezdőpont a nagyon különböző szövegcsoportok egymás mellé helyezésének módszertani megalapozása során.)

Világos képet kell alkotnunk arról is, hogy pontosan milyen szerepet játszik ebben a küzdelemben a *Schwärmerei* rendkívül rugalmas fogalma:⁵⁰ a fentiek fényében biztosan újra kell kereteznünk. A rajongást, a lusta ész tébolyát⁵¹ nem a háborodott elme egzaltált tartalmai – víziók, sugallatok stb. – felől érdemes

ségek leírása felől kap értelmet” (Ullmann 2012. 155). Én a fenti okfejtés alapján szeretném megkérdőjelezni ezt az állítást.

⁵⁰ A rajongás természetesen a felvilágosodás egyik legszélesebb támadási felülete. A kanti *Schwärmerei* történeti kontextusba illesztésére (J. C. Adelung, J. A. Eberhard, C. Garve, J. J. Stolz, J. G. Herder, G. E. Lessing, G. C. Lichtenberg, S. Maimon, L. Meister, M. Mendelssohn, J. H. A. Reimarus és mások rajongással kapcsolatos írásainak áttekintésére) a kutatás későbbi fázisában kerül sor.

⁵¹ RzM, AA XVIII 488: 6205; RzA, AA XV 810: 1505; XV 822: 1508; VT, AA VIII 389–390; TÍ (TGK) 37–38.

megközelíteni,⁵² hanem a képzelőerőnek arra a legsajátabb hajlamára, ösztönére koncentrálva, hogy fantáziaként mindig is felül akar kerekedni a fakultások tapasztalati használatán, amely éppenséggel csak általa lesz lehetséges. Mert a képzelőerő sematizmusa, ez „az emberi lélek mélyén rejtőző művészet”, melynek valódi fogásai „soha nem tárulnak fel a szemünk előtt”, nem alapulhat máson, mint a fantázia „ismeretlen törvényén” (RzA, AA XV 133: 338, lásd 31. jegyzet). Ha tehát „a fantázia rajong”, akkor a megismerés diszkurzív, kritikai rendjének ez a rajongás az előfeltétele.

Fontolóra kell vennünk, hogy a *Schwärmerei*, amennyiben megtisztítjuk a patológiás zavarokra utaló jelentésrétegétől, alkalmas lehet-e arra, hogy általában a kritikai szempontból hiteltelen értelemképződések vezérmetaforájának tekintsük. Annyi mindenestre megelőlegezhető, hogy fontos segédfogalom lesz majd az arra irányuló vállalkozásunkban, hogy a kanti szövegkorpuszból kiemeljünk egy a dedukcióváltozatokban kirajzolódó koncepciónál összetettebb tapasztalatelméletet. Olyat, amely a kritikai és a prekritikai belátásokat is egyesíteni képes, azaz rávilágít, hogy az objektív érvényű tapasztalatok homogén rendszere csupán a változó felszín a szubjektív képzetek feltartóztathatatlan „mélyáramlata” fölött, és számot tud adni e mintázatok interferenciájáról.

IRODALOM

A hivatkozott Kant-szövegekre a következő címeikkel, rövidített címeikkel, illetve rövidítésekkel utalok:

- Kant, Immanuel 1902–. *Gesammelte Schriften*. 1–22. kötet. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften; 23. kötet. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin; 24. kötet-től Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. [Rövidített cím/AA/kötetszám/oldalszám]
- Kant, Immanuel 1900. *Briefwechsel 1789–1794*. *Gesammelte Schriften* 11. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. [Briefwechsel]
- Kant, Immanuel 1905a. Versuch über die Krankheiten des Kopfes. In *Vorkritische Schriften II. 1757–1777*. *Gesammelte Schriften* 2. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. 259–271. [Versuch]
- Kant, Immanuel 1905b. Träume eines Geistesehers, erläutert durch Träume der Metaphysik. In *Vorkritische Schriften II. 1757–1777*. *Gesammelte Schriften* 2. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. 317–373. [Träume]
- Kant, Immanuel 1907. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. In *Der Streit der Fakultäten, Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. *Gesammelte Schriften* 7. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. 119–333. [Anth]

⁵² Ahogy pl. Clewis teszi egyébként alapos, a rajongást az entuziazmustól világosan elkülönítő vizsgálódásaiban: Clewis 2009. 4–5, 170–173. Legkövetkezetesebben azonban Constantin Rauer képviseli ezt a pszichologizáló nézőpontot, aki a mentális funkciózavarok kanti „onomasztikonjának” elemekör-történeti kontextualizálását és a modern differenciál-diagnózis algoritmusai szerinti újraosztályozását egyenesen a központi feladatának érzi: Rauer 2007. 18.

- Kant, Immanuel 1911. *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. In *Kritik der reinen Vernunft (1. Aufl. 1781), Prolegomena, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Gesammelte Schriften 4. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. 467–565. [MAN]
- Kant, Immanuel 1913. *Anthropologie*. Gesammelte Schriften 15. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. [RzA]
- Kant, Immanuel 1923. Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie. In *Abhandlungen nach 1781*. Gesammelte Schriften 8. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. 389–406. [VT]
- Kant, Immanuel 1924. *Logik*. Gesammelte Schriften 16. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. [RzL]
- Kant, Immanuel 1928. *Metaphysik, 2. Teil*. Gesammelte Schriften 18. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. [RzM]
- Kant, Immanuel 1938. *Opus postumum. Zweite Hälfte (Convolut VII bis XIII)*. Gesammelte Schriften 22. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften. [Op]
- Kant, Immanuel 1997. Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez? In Mesterházi Miklós (szerk., jegyz.) *Történefilozófiai írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus. 23–39. [TÍ (TGK)]
- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford. John Éva – Tengelyi László. Budapest, Atlantisz. [Prol]
- Kant, Immanuel 2003. *Prekritikai írások*. Ford. Ábrahám Zoltán *et al.* Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány. [PÍ]
- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány. [IK]
- Kant, Immanuel 2005. Pragmatikus érdekű antropológia. In Mesterházi Miklós (szerk., ford., jegyz.) *Antropológiai írások*. Budapest, Osiris. 7–306. [Antr]
- Kant, Immanuel 2009. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz. [A/B]
- Kant, Immanuel 2013. Immanuel Kant előadásai a metafizikáról Karl Heinrich Ludwig Pölitz kiadásában. In *Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Atlantisz. 9–262. [PM]
- Baumgarten, Alexander Gottlieb 1757. *Metaphysica*. Halae Magdeburgicae, Impensis Carol Herman Hemmerde. (Baumgarten, Alexander 2013. *Metaphysics. A Critical Translation with Kant's Elucidations, Selected Notes and Related Materials*. Szerk., ford. Courtney D. Fugate – John Hymers. London – New York, Bloomsbury.)
- Schlosser, Johann Georg 1795. *Plato's Briefe nebst einer historischen Einleitung und Anmerkungen*. Königsberg, Friedrich Nicolovius.

Szakirodalom

- Allison, Henry E. 2004. *Kant's Transcendental Idealism. Revised and Enlarged Edition*. New Haven – London, Yale University Press.
- Allison, Henry E. 2015. *Kant's Transcendental Deduction: An Analytical-Historical Commentary*. Oxford, Oxford University Press.
- Ameriks, Karl 2000. *Kant's Theory of Mind: An Analysis of the Paralogisms of Pure Reason*. New York, Oxford University Press.
- Beck, Lewis White 1978. *Essays on Kant and Hume*. New Haven – London, Yale University Press.
- Cassirer, Ernst 2002. Philosophie der symbolischen Formen III. Phänomenologie der Erkenntnis. In *Gesammelte Werke Hamburger Ausgabe (ECW)*. Szerk. Birgit Recki. 13. kötet. Hamburg, Felix Meiner Verlag.

- Clewis, Robert R. 2009. *The Kantian Sublime and the Revelation of Freedom*. New York, Cambridge University Press.
- Fischer, Kuno 1882. *Immanuel Kant und seine Lehre*. 3., bővített kiadás. München, F. Bassermann.
- Ginsborg, Hannah 2008. Was Kant a Nonconceptualist? *Philosophical Studies*. 137/1. 65–77.
- Guyer, Paul 1987. *Kant and the Claims of Knowledge*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Heidegger, Martin 2000. *Kant és a metafizika problémája*. Ford. Ábrahám Zoltán – Menyecs Csaba. Budapest, Osiris.
- Howell, Robert 1992. *Kant's Transcendental Deduction: An Analysis of Main Themes in His Critical Philosophy*. Dordrecht – Boston – London, Kluwer Academic Publishers.
- Huber, Hans Dieter 2004. Bildhafte Vorstellungen: Eine Begriffskartografie der Phantasie. In *Visuelle Netze: Wissensräume in der Kunst*. Szerk. Hans Dieter Huber et al. Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag. 165–216.
- Kitcher, Patricia 1990. *Kant's Transcendental Psychology*. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Lewis, Clarence Irving 1956. *Mind and the World-Order: Outline of a Theory of Knowledge*. New York, Dover Publications.
- Lohmar, Dieter 1998. *Erfahrung und kategoriales Denken: Hume, Kant und Husserl über vorprädikative Erfahrung und prädikative Erkenntnis*. Dordrecht, Springer.
- Lohmar, Dieter 2008. *Phänomenologie der schwachen Phantasie: Untersuchungen der Psychologie, Cognitive Science, Neurologie und Phänomenologie zur Funktion der Phantasie in der Wahrnehmung*. Dordrecht, Springer.
- Longuenesse, Beatrice 1998. *Kant and the Capacity to Judge. Sensibility and Discursivity in the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason*. Ford. Charles T. Wolfe. Princeton – Oxford, Princeton University Press.
- Mischel, Theodore 1967. Kant and the Possibility of a Science of Psychology. *The Monist*. 51/4. 599–622.
- Naragon, Steve 1990. Kant on Descartes and the Brutes. *Kant-Studien*. 81/1. 1–23.
- Nayak, Abhaya C. – Sotnak, Eric 1995. Kant on the Impossibility of the „Soft Sciences”. *Philosophy and Phenomenological Research*. 55/1. 133–151.
- Onof, Christian – Schulting, Dennis 2015. Space as Form of Intuition and as Formal Intuition: On the Note to B160 in Kant's Critique of Pure Reason. *Philosophical Review*. 124/1. 1–58.
- Papp Zoltán 2010. *Elidőzni a szépnél: Kant esztétikájáról*. Budapest, Atlantisz.
- Paton, Herbert J. 1936. *Kant's Metaphysic of Experience: A Commentary on the First Half of the Kritik der reinen Vernunft*. 2. kötet. London, George Allen & Unwin Ltd.
- Rauer, Constantin 2007. *Wahn und Wahrheit. Kants Auseinandersetzung mit dem Irrationalen*. Berlin, Akademie Verlag.
- Sellars, Wilfrid 1970. „...this I or he or it (the thing) which thinks...”: Immanuel Kant, Critique of Pure Reason (A 346; B 404). *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*. 44. 5–31.
- Sellars, Wilfrid 2007. The Role of Imagination in Kant's Theory of Experience. In *In the Space of Reasons: Selected Essays of Wilfrid Sellars*. Szerk. Kevin Scharp – Robert B. Brandom. Cambridge–London, Harvard University Press.
- Smith, Norman Kemp 2003. *A Commentary to Kant's „Critique of Pure Reason”*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Sturm, Thomas 2006. Is There a Problem with Mathematical Psychology in the Eighteenth Century? A Fresh Look at Kant's Old Argument. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 42/4. 353–377.
- Szabó Zsigmond 2005a. *A keletkezés ontológiája: A végtelen fenomenológiája*. Budapest, ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság.

- Szabó Zsigmond 2005b. A tér és a művészet. *Világosság*. 2005/2–3. 137–142.
- Szegedi Nóra 2007. *A magában való dolog fenomenológiája: Egy klasszikus kanti probléma Husserl transzcendentális fenomenológiájának perspektívájából*. Budapest, ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság.
- Thöle, Bernhard 1991. *Kant und das Problem der Gesetzmäßigkeit der Natur*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Toscano, Alberto 2010. *Fanaticism: On the Uses of an Idea*. London – New York, Verso.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2012. *Az értelem dimenziói*. Budapest, Könyvpont Kiadó – L'Harmattan.
- Wenzel, Christian Helmut 2005. Spielen nach Kant die Kategorien schon bei der Wahrnehmung eine Rolle? Peter Rohs und John McDowell. *Kant-Studien*. 96/4. 407–426.
- Westphal, Kenneth R. 2004. *Kant's Transcendental Proof of Realism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wood, Allen W. 1999. *Kant's Ethical Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.